

ЛІТОПИСЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Як письменник, що віддавав перевагу епічному жанру, У.Самчук увійшов у літературний світ 20-х рр. ХХ ст. малими формами: оповіданнями, новелами, нарисами. Не раз він звертався до цих жанрів і пізніше, коли домінуючими в його доробку стали романні структури. Твори Самчука-новеліста пов'язуються тематично з подіями першої світової ("Віднайдений рай") і громадянської воєн ("По-справедливому"), з долею української інтелігенції, з щемливою ностальгією емігрантів по батьківщині ("Моя осінь", "На двірці", "Образ") та ін. Це невеликі ліризовані студії людської душі, що відзначаються психологізмом, увагою до деталі, іронічними нотками.

Оповідання "Віднайдений рай", що дало назву збірці 1936 року, засноване на мотиві про фронтову дружбу. Розпочинає його письменник інтригуючою заувагою героя-оповідача ("Відвідини мого найкращого друга, якого не бачив я шістнадцять років, залишили після себе щось незбагнуте. Вони вирвали мене з химерних витівок щоденного розбещеного буття"). Зацікавивши таким чином читача, автор подає передісторію цієї події, розповідаючи про воєнні будні "страшного 1915/16 року", котрі назавжди осіли в пам'яті бійців: "Коли ми, сірі, брудні, скорше викопирсані з землі камінюки, ніж люди, сиділи у глибоких звірячих норах, коли над нами і під нами гасала смерть, десь глибоко у нутрі наших сердець купчилася і випиналася назверх непомірна в своїй урочистій величності любов.

Звідсіля родилося пречудове та спровофановане слово "товариш". Тут смертю кувалося побратимство, кров'ю писалися вічні союзи. Тут тисячі людських сердець билися одним пульсом крові, одним диханням всемогутнього бажання жити".

За кількома деталями виписується портрет фронтового приятеля ("вперте обличчя", "сірі, ніби литі з олова очі", "сидів тоді непорушно дуже подібний до своїх велетенських, вкованих залізом чобіт", "тверде, густо заросле морозом рудоватої щетини, підборіддя з глибокою ямкою"). Саме таким він запам'ятався оповідачеві з тих минулих літ. Друг, що вважався загиблим. І раптом через стільки років у маленькій провінційній газеті герой натрапляє на оголошення адвоката Семена Плужника. Отже, його товариш, з яким пліч-о-пліч дивились у вічі смерті, – живий! ("Якби найбільший поет світа написав найгеніальніший твір, він не викликав би в моїй душі більшого буревію захоплення, ніж це звичайне оголошення").

І ось довгождана зустріч, яка має принести радощі, душевне піднесення. Але їй передують гнітючий і похмурий пейзаж, який ніби готує до розчарування: "Іржава пляма сонця ледве проривалася назверх. Повітря жовтня, мов каламутна содовка, осоружно шипіло. Обрій погрожував купами розпатланої і брудної бавовни, а яскраві пузаті клени горіли незгораємою купиною, відтинаючи час від часу восково-жовті долоні, що поволі вертко спадали додолу та густо обмацували холодючі груди землі". І дійсно, герой переживає якийсь дискомфорт, певну напруженість уже на порозі приятелевого будинку. І не дивно, адже промайнуло шістнадцять літ. Друзі змінились, постаріли, та чи зачепило це їхні душі? З надією вглядається герой у лице давнього товариша: "Плужник? Мабуть, він, але подвійні в золоті очі, лисина, що делікатно глянула з-під твердяка, надуте, ніби перебільшене обличчя, все це здавалося мені чужим. Щоки, що горіли, як горить кухоль свіжого пива, та заковане у твердий пребілий комір підборіддя й така ж потилиця злорадно сплюгавили той колись класично чудовий образ". До цих штрихів додаються інші ("пара золотих зубів", "краватка, а особливо ядерна перлина в ній, кричали бажанням подобатись", "на череві хвилювався золотий брелок годинника"). Автор фіксує увагу на особі Семенової дружини – поважної пані в леопардовій шкірі, на її улюбленцеві псові Тиранові, на кожній деталі садиби Плужників (чепурний лімузин, піаніно, розкішні крісла, "тяжкі малюнки", запах одеколону й свіжонатертого паркету). Все це свідчить про благоденство, самозаспокоєння, ситість, пересичення.

Очікувалось, що друзі віднайдуть отой загублений рай, оте душевне піднесення, колишню спорідненість, що побратала їх у круговерті війни. Проте цього так і не сталося.

Останнім ударом для оповідача було знайомство з бібліотекою господаря (“Мене охопив страх і ніяковість... Бібліотечка та... була лиш... деревляна!”). Ця книжкова бутафорія особливо вразила героя, виявивши штучність і беззмістовність життя Плужників. “Закривши швидко шафу деревляних манекенів, здавалось, що я попав між мертвяків. Миттю зник усей настрій, яскравість... Дихання мертвої доби відчувалося на кожному предметі”. Символом примхливості людської долі виступає в фіналі оповідання “препогана беззуба маска іронії”.

Такими ж майстерними студіями на теми сучасного життя з його привабливими сторонами й негативами є й інші новелістичні зразки У.Самчука. Мала проза письменника органічно увійшла до скарбниці вітчизняної літератури ХХ століття.

Роман “Марія” (1933) У.Самчука належить до найтрагічніших полотен світового письменства. За вже усталеною думкою, твір називається найсенсаційнішим серед епічних полотен митця, оскільки був написаний по свіжих слідах зорганізованого Кремлем геноциду в Україні 1932-1933 рр. Широко відомими стали численні видання роману: першодрук – 1934 р., у Львові; 2-е видання, у Нью-Джерзі – теж 30-х рр.; 3-є видання, в Рівному – 1941 р.; 4-є видання, у Буенос-Айресі – 1952 р.; 5-є видання, у Вінніпезі – 1986 р.; 6-є й наступні видання, в 90-х рр. – у Києві. У творі з вражаючою силою показано найтрагічніші сторінки з історії українського народу – від воєн і революцій перших десятиліть ХХ століття до страхітливого голодомору 1932-1933 років. Автор виносить гострий присуд тоталітарній більшовицькій системі, одним із завдань якої було фізичне знищення українського народу як такого, що не вписується в соціалістичні рамки й заважає поступові до комунізму.

Етноцид українства простежується в творі У.Самчука на прикладі долі селянки Марії Перепутьки, її родини та односельчан. За авторським визначенням, роман являє собою “хроніку одного життя”. Це зумовило й композицію твору: він складається з трьох розділів “Книга про народження Марії”, “Книга днів Марії”, “Книга про хліб”, назви яких викликають асоціації зі Святим письмом.

У романі виокремлено сім десятиліть з життя українства на тлі багатьох подій другої половини ХІХ – перших десятиріч ХХ ст. Це зокрема трагічні часи російсько-японської та першої світової воєн, що в своїй велетенській м’ясорубці поглинули міриади наших співвітчизників. Це й революційні потрясіння 1905-1907 та 1917 років, а далі братовбивча громадянська війна й боротьба за ідеали УНР, безперспективні спроби значної частини українців якимось адаптуватись до чужого їм радянського режиму. Зрештою, показ жахітливого голодомору 1932-1933 рр., який, згідно з планами Й.Сталіна, мав покласти край будь-яким намаганням непокірної української нації зберегти своє самобутнє обличчя.

Роман-хроніка У.Самчука нагадує зразки агіографічного жанру. Наче з життійної літератури приходять до читача Марія – яскрава самодостатня особистість, приречена на численні страждання та муки, як і її народ. Поволі, день за днем автор перегортає книгу буття героїні, акцентуючи на найважливіших віхах її життєшляху. Тут і сирітські безрадісні дитячі літа, і полум’яна життєлюбна юність, і наповнена буденними турботами пора зрілості, нарешті страхітлива голодна смерть. Улас Самчук звертається до точних математичних підрахунків, які обрамляють роман, чітко інформуючи про вітальні параметри, що визначили прихід у цей світ і відхід із нього центральної героїні твору: сімдесят один рік та одинадцять місяців. Такий прийом автора, що співвідноситься зі специфікою статистичних розвідок, звітної документації, додає романові вірогідності, життєвої переконливості. “Коли не рахувати останніх трьох, – починає письменник свою хроніку, – то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п’ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі”. І одразу ж додає: “Тих пару днів, що прожила з заплющеними очима по народженню, не входять у рахунок. Це не значить, що вона не бачила неба й землі. Вона вже чула їх, бо була еством, яке ворушилося, чуло голод і голосно про це нагадувало”.

Перейшовши гони Маріїного життя, автор повертається до цього ж математичного принципу повістування. Фінальна констатація твору звучить сухо, механічно і страшно:

”26258-й день... день останній, день кінця. Тридцять днів гаснула сама Марія – покинута, одинока. Заходяче сонце не забуло Марії, заглянуло до неї і довго цілувало її сухе

жовте обличчя. Розплющила востаннє очі і всміхнулася. І чим більше западало сонце, тим ширше і ширше відкривалися очі. Повільно наступала ніч... Ніч вічності”.

Мить на тлі цієї вічності – власне життя героїні, обрамлене народженням і смертю – У.Самчук живописує напрочуд детально й повнокровно. Оскільки батько ще зовсім малої Марії загинув на роботах у каменоломні, а мати швидко по тому померла, дівчинка змалечку скуштувала гіркого сирітського хліба. Але добрі люди не дали пропасти дитині. То в багатодітній родині тітки Катерини, то в трудовій сім’ї Заруб вона знаходить іскорки співчуття, розуміння, підтримки. Хоча нерідко їй доводилось терпіти лихі часи, сповнені смутку, неприкаяності, напівголодного животіння. Автор з натуралістичними подробицями описує такі миттєвості в долі дівчинки: ”Чорні м’якенькі її кучері довго не милися і збилися у твердий ковтун. У них завелися пасожери, які гризли й мучили Марію. Дівча дерло на собі шкуру, поробилися гнійливі струпи. Кругла голівка обліпилася огидними ковтунами, на плечах висить брудна полатана сорочина. Їсти? Що могла їсти Марія? Їла шматок чорного сухого хліба, їла недоспілу овоч, їла бараболі, ті самі черстві, водяні, які варилися для веприка і курей. Мала великий набубнявілий животик”. Про умови життя Марії свідчать численні деталі: “Ноженята чорні, порепані, з попідбиваними пальцями”; “Роса розмочує репини, заходить бруд і роз’їдає їх”; “Порепані ноженята тупотять...”. Тільки природжене життєлюбство, діяльна вдача допомогли героїні здолати всі труднощі та напасті. Звикла ще з дитинства до нелегкої селянської праці, Марія загартовується, самоутверджуючись у житті. Тож у пору юності вона вступає впевнено й завзято: вродлива, працююча, вольова, бадьора, щира, а ще поетична своєю душею:

”Жне, в’яже за косарями і, мов дзвінок, гомонить. Виграють оті чорнезні, оті бездонні... Гляне – опалить... А щоки повні, округлі, з ямочками. Кучері чорним полум’ям горять. Картина – невгомна, співоча картина.

Вечори хутірські, коли сонце остаточно згасне, лунко стає і, коли співаєш, голос в’ється і обнімається з зорями. Марія підніме високі груди й виведе... Дзвенить, дзвенить її моторна, запашна пісня, носиться над полями, чайкою в’ється, розсипається лунами дзвонотонними...”.

Кохання до такого ж, як і сама, наймита Корнія Перепутьки відкриває в героїні нові грані, нові якості. Але щасливі миттєвості перекреслює царська солдатчина: парубка забирають на службу. Довгі роки розлуки з коханим, який потрапив у матроси й наче згинув – ні листа, ні звісточки – даються взнаки. Марія страждає від невідомості, та й коротка пора дівочтва змушує її замислитись над подальшою долею, сприйняти як належне довготривалі залицання хазайновитого й надійного Гната Кухарчука. Сільській красуні, що вже давно стала на порі і мала виходити заміж, лестила така постійна увага, захоплення нею. Споглядання Гнатових страждань від нерозділеної пристрасті, а ще вмовляння родини Заруб вплинули на рішення дівчини. Марія стає під вінець з Кухарчуком, без любові, а все ж з надією на своє щастя. Хіба ж вона не заслужила на тихе хліборобське щастя? Але взявши шлюб з Гнатом, героїня швидко усвідомила, що вчинила неправильно й поспішно. Бо жаль чи співчуття не замінять кохання. Душею Марії оволодіває безпросвітна самотність. Навіть така втіха, як первісток Романьо – не довго радує молоду матір: смерть маляти завдає ще більших душевних мук та цілковитого відчуження з Гнатом. Цьому ж сприяє Корнієва відпустка, і в душі героїні знову спалахують призабуті почуття, змушують її блукати по місцях давніх зустрічей з Перепутькою: “Тьохкай, тьохкай, соловейку! Марії буде веселіше дождатися того, кого не діждеться. Марія забула про Романа, забула всю себе, повернулася у далекі царства минулого дівочтва і от, вільна з тисячами сердечних болів, вичікує ранньої зірничі. Нема. Не може бути. Вернулася, пеклася жижавкою і плакала по-дівочи”. Жінці здається, що це Гнат винен у всіх її нещастях і заслуговує на осуд і ненависть. І Марія цілком занедбала свої подружні обов’язки, стала легковажною вітрогонкою. Лише завдяки хитрощам та допомозі сусідки Гапки чоловік зміг на деякий час повернути Марію в родинне коло. Але це аж ніяк не рятувало сім’ї, вже приреченої на розпад.

Як тільки повернувся зі служби додому матрос Корній Перепутька, Марія вже безповоротно залишає Гната, бажаючи воскресити своє перше кохання. Навіть грубість і сваволя колишнього милого, що за часи розлуки дуже змінився, став ледачим та норавливим,

не зупиняє люблячу жінку. “Марія має під очима синці, чує сильний голод, але не почуває смутку. Ні. Весело їй. Здається, тільки родилася, тільки починає свobodно, по-своєму жити і справедливо дивитися на великий Божий світ”. Своєю жертовністю й безмежною любов’ю, покiрністю й душевною щедрiстю героїня змінює вдачу й поведінку Корнія, повертає його до світу селянської праці, звичаїв, моралі – тієї природної стихії, з якої його вирвала й духовно покалічила царська армія.

Але над простим хліборобським щастям родини Перепутьок нависають все нові й нові загрози – війни, революції, класові зіткнення, які підривають міць давніх українських родів. На тлі соціально-політичних катаклізмів У.Самчук показує трагедію сім’ї Перепутьків: старший син Демко потрапив у смертельні обійми першої світової; Лаврін за державницькі погляди потрапляє у вир більшовицьких репресій; Максим стає більшовиком-перевертнем, який відрікається від свого роду – “батьків-кулакiв” і брата-антирадянщика; збожеволіла від горя Надія душить власну дитину Христуся; Корній незадовго до своєї голодної смерті убиває сина-ренегата Максима як уособлення антинародного комуністичного режиму. Завершується ця моторошна історія занепаду й відходу в небуття українського роду смертю головної героїні роману:

”Довго, довго виривалася з життя Марія. Перетинається окремо кожний нерв. Мідяне холодне сяйво місяця облило холодом роздуті з розчепіреними пальцями ноги... З напруженням рветься останній нерв. Гасне поволі місяць, зникають одна за другою з голови думи, зливаються у чорну пляму, без початку і кінця... Плющатся і грузнуть очі, холонуть засохлі уста, западають груди, серце робить останній удар...

Марії не стало...”

Автор виводить у творі образ жінки-страдниці, що втілює терпимість і мучеництво, підносячись до образу Божої Матері та пониженої більшовиками України.

В героях роману У.Самчука сучасники вгадували знайомих, родичів, односельчан. Двоюрідний небіж письменника О.Андрощук стверджує: ”Прототипами дійових осіб роману є наші сусіди: Корній, Мотря (в книзі Марія), Парфен (в книзі Гнат) і ін. Цю першу книжку майбутнього знаменитого письменника читали всі з захопленням”.

Для твору У.Самчука характерні численні контрасти (“Марія плаче і сміється”, “море страшне, але гарне”, ”пізнає добро і зло”), яскраві метафори (“за вікном погасла яблуня”, “сонце весь час працювало”; “земля повертає боки”; “старе розлоге село заборсалось в садах, гаях, ярах”; “стрункі осички та берізки спинаються догори і там десь лагідно сюсюкаються”, “над степами летить крилатий жак”), вражаючі порівняння (“сонце почорніло, як підбите око”, “похилені лани пшениці зводять спину, ніби ченці по довгій молитві”; “дні, мов краплини крові, капали з пораненого життя”; “оченята горіли кусниками антрациту”; “сходилися на нараду кістяки з розчухраними головами, – вгрузлими безбарвними очима, вставали, ніби мертвяки з могил”; “летять птахами хмаринки і хмаринками птахи”). Особливо слід відзначити майстерність письменника у доборі епітетів: “запашна пісня”, “лунами дзвонотонними”, “зрадливий ліхтар”, “патлаті бур’яни”, “”, “іржавий моріг”, “скажений ідол”, “сонне село”, “”, “крилатий жак”, “неспокійне сяйво”, “мертва церква”, “колодязь тихий”, “”, “молоде сонце”. Автор насичує текст роману різноманітними повторами, що додають фразам необхідного ритмічного оформлення: “Сильний тато, добрий тато”, “...У тебе ж пісня яка, яка пісня!”; “Тримить пісня, плаче пісня, сміється пісня!”; “Очі олов’яні, очі сердиті”; “Кликав довго, кликав вперто”; “Льохи повні, засіки повні, обори повні”; “Росте дерево, росте стеблина жита, росте і Надія”, “Йшло літо, гриміло літо, літо співало переможний гімн життя на огидних руїнах злочинних доктрин”; “Коли б не така земля, коли б тут голі скелі росли, коли б тут не було стільки сонця”; “Коли б не така земля, коли б голі скелі росли”. Автор часто вибудовує синонімічні ряди, вдається до градації (“дивилась у морок, у безмежну пiтьму”; “витравлювані голодом, мором”; “вилазили немiчні, вилазили охлялі”; “у церкві повно хліба, зібраного, зсипаного, вичавленого з земної утроби, вирваного з кулака-селяка, видушеного з живота ридаючої дитини”; ”така ненависть втискається, така буря люті непокоїть кров”; “на село наліг смуток, відчай, плач”; “сонце любить його, опікає, огріває”, “сонце он підноситься, припікає, смажить у спину”).

Роман перейнятий ліричним струменем, звучить як славень на честь українського

народу-працелюбця та як високий реквієм пам'яті мільйонних жертв репресій та голодомору.

За словами автора передмови до буенос-айреського видання Самчукової “Марії” (1952) Євгена Онацького, “це поема, чудова глибока поема, пройнята релігійною містикою, що в ній праця на землі – вищий великий закон, який направляє й ушляхетнює людину...”

Злободенністю проблематики і довершеністю образної системи, художньою викінченістю роман “Марія” здобув велику популярність серед читачів різних поколінь, посів визначне місце як у національному, так і світовому літературно-мистецькому процесі, поряд з відомими художніми і науково-документальними полотнами, присвяченими сталінському теророві, більшовицькій колективізації та голодоморові-геноцидові на Україні – “План до двору” та “Ротонда душогубців” Т.Осьмачки, “М'ясозаготівля” і “Зойк” В.Чапленка, “Жовтий князь” і “Рай” В.Барки, “Все минає” В.Гроссмана, “Самосуд” А.Дімарова, “Їм дзвони не дзвонили” О.Гай-Головка, “Одеса – мама” А.М'ястківського, “Жнива скорботи” Р.Конквеста, “Мор” Б.Хандроса, “Голод-33” В.Маняка й Л.Коваленко, “Коні вороні” В.Козаченка та ін.

* * *

Помітне місце в доробку У.Самчука 40-х років належить романові у двох частинах “Юність Василя Шеремети”. У ньому автор озирається на часи своєї молодості й живо виписує покоління своїх волинських перевесників 20-х років. Над цим епічним полотном він розпочав роботу ще в 1940 році в Празі й фактично завершив ще до радянсько-німецької війни. Але як свідчать Самчукові нотатки, останні штрихи до роману були додані в Городку на Львівщині на порубіжжі 1943-1944 рр. Невдовзі по тому на закритому конкурсі “Українського видавництва” у Львові (1944) цей твір отримав нагороду за високий ідейний та мистецький рівень.

У вступному слові “Від автора”, підготовленому в німецькому містечку Офенбаху для видавництва “Прометей” 21 березня 1946 року, У.Самчук зазначив: “Умови і час, серед яких появляється ця книжка, змушують мене сказати кілька слів до читача. Твір був написаний перед війною. Та сама подія була головною перешкодою його появи в друку своєчасно. Надолужуємо втрачене зараз. І хоча темою твір досить далекий від наставлення та вимог нашого пекучого сьогодні, однак поява його в друку обумовлюється певною закономірністю.

Я ставив і зараз ставлю собі досить, як на письменника, виразне завдання: хочу бути літописцем українського простору в добі, яку сам бачу, чую, переживаю”.

І далі автор конкретизує і деталізує свій далекосяжний і величний замір, пояснює концепцію свого роману, що цілком суголосна його творчості назагал: “Мені хотілося б в художньому вислові передати головні етапи нашої багатой на драматичні моменти доби. Нам судилось бачити, чути і переживати більше, ніж можна було сподіватися протягом одного життя людини. Ми були свідками подій виняткових... Виняткових не тільки для нашого часу, але й для часу писаної історії взагалі. Не зашкодить також бути свідомим, що в сумі причин, що зумовили повстання цих великанських подій, велике місце займає наявність такого простого факту, як поява на кону історичної сцени нас, українців. Нас, як окремої історично діючої духовости, та всього, що з цим поняттям пов'язується”.

“Юність Василя Шеремети” У.Самчука в ідейно-тематичному плані перегукується з “Волинню”, змальовуючи життєлюбне й одержиме патріотичною діяльністю покоління української молоді, до якого так органічно вписався Володько Довбенко. Цю ж лінію продовжує Василь – середульший син селянина-хлібороба Федора Шеремети, який потрапляє на навчання до Кременецької гімназії. В умовах польського окупаційного режиму освітня система готувала подібних молодих українців до того, щоб “бути вічним попіхачем і вигнанцем у себе і на чужині”. Звісно, це зовсім не входило в плани національно свідомої молоді. Адже “хто прийде в ці нерівні стіни від української ріллі і українського плуга, той винесе звідсіль велику тугу, велику ненависть, велике прагнення будь-що-будь встояти, не впасти, не піддатися, а пройти світ з тавром вигнанця гордо зі свобідним думанням у свобідній душі”. Василь і його юнацьке оточення (Анатоль Прихода, Авенір Козенко, Прокіп Шпачук, Микола та Валентин Гнатюки й ін.) шукають своєї стежки в житті, палко дискутують, багато мріють, бажають змінити на краще довколишній світ, викоренивши в

ньому кривду, ницість, облуду. Приваблює їхній молодечий максималізм, життєздатність та зухвалість, намагання самоутвердитись, якнайповніше розкрити своє “я”. За словами Ю.Шереха, програмою твору є “антеїстична, гармонійна, здорова, самостійна – і через наявність усіх цих рис потенційно велика людина”. Найяскравіше виписаний у романі персонаж Василь Шеремета, як і Володько Довбенко з “Волині”, увібрав чимало рис самого У.Самчука. Чимало подій і ситуацій з життя героя взято з біографії митця. Наприклад, патріотичний твір У.Самчука “Не любити не можу свою я країну...”, що був уміщений у кременецькому рукописному журналі “Юнацтво” (номер від 16 лютого 1922 року), співвідноситься з учнівським віршем, з яким вступає Василь Шеремета до гуртка:

Ні! Не можу не любити свою я країну!
Від щирого серця її я люблю.
Коли б навіть прийшлося в лихую годину,
За неї я радо умру!

Як роман, що відображає “ідеї, психологію, характери й побут української молоді 20-х років” і являє собою “документ значущої мистецької сили” (Г.Костюк), твір У.Самчука “Юність Василя Шеремети” й сьогодні не втратив свого художнього чару та громадянського звучання.

* * *

Інше знамените полотно прозаїка – “Ост” – народжувалося з-під його пера чотири десятки літ – від початку 40-х аж до 80-х рр. У центрі цієї “націєтворчої” трилогії, що складається з романів “Морозів хутір”, “Темнота” і “Втеча від себе”, – доля України на тлі ХХ століття.

Першу частину епопеї було опубліковано в Регенсбурзі 1948 року. В “Морозовому хуторі” дія відбувається в 1918-1919 рр. на Канівщині. Це переддень більшовицької руйнації України, котра розтягнеться на цілі десятиліття у вигляді примусової колективізації, терору, голодоморів, тотальної русифікації. Але такі жахіття прийдуть пізніше, а поки що Україна ще не поглинута комуністичною лавиною й тішиться заможним хутірним життям. Це ще багата й щедротна земля з мальовничими звичаями й життєрадісними людьми (напрошуються паралелі з гоголівськими “Вечорами на хуторі біля Диканьки” та з Осьмаччиним “Старшим боярином”), але над цим святково-привабливим світом уже нависає загроза. За словами С.Пінчука, “колізії роману “Морозів хутір” сприймаються як бенкет напередодні великої історичної трагедії. Тому вони й самі у зв’язку з цим набувають історичного та навіть політичного змісту, хоч автор цього нітрохи не афішує, сподівається, що читач ненароком і сам зробить висновки, бо в наступних романах трилогії рідко хто буває ситим”.

Перед читачем проходить ціла галерея представників роду Морозів: засновники хутора Григорій та Катерина; їхні діти – Сопрон, Іван, Петро, Тетяна та Андрій; третє покоління – онуків – репрезентоване насамперед Васильком, учнем Канівської міської двокласної школи. Саме з ним пов’язується найперша в творі побутова конфліктна ситуація, що мимоволі проектується на становище в країні. Школяр Василько Мороз, спровокований бешкетуванням свого товариша Андрійка Книша, кидає в нього чорнилку, а та потрапляє не за призначенням і розбивається об вивішену в класі карту європейської частини Російської імперії, поглинувши чорними плямами саме серце держави Романових. Хлопчаків, що зчепились у бійці, директор школи виставляє за двері, і вони, потрапивши на вулицю, одразу ж стають свідками української маніфестації та мітингу, вбирають очима незнайоме для них жовто-блакитне забарвлення прапора, а душею – згадку оратора про Шевченкову могилу за містом та про “якусь” Україну. Ці картини, що прочитуються символічно, одразу вводять читача у вир політичних пристрастей, що вже спостерігались на велетенських просторах зруйнованої імперії. І кипіли вони як поза Україною, так і в ній самій, поступово наближаючись до хутора Морозів, наче стверджуючи: ці події не обминуть нікого.

Життєві долі героїв твору символізують ті шляхи, якими прямувало українство протягом ХХ століття. Андрій Мороз ще в гімназійні роки відзначається високою національною свідомістю, бере участь у визвольному русі. Ось його кредо як українського

інтелігента-державника: “Заперечити нас нема змоги. Ми в пульсі і ритмі землі, в її космічному круговороті, і вигнати нас звідти нема поки що сили. Ми будемо...”. Це активна творча особистість, що потрапляє в лещата більшовицького режиму і, щоб вижити, пристосовується до ненависної суспільної системи. Отже, це трагічний шлях української національної інтелігенції крізь пекло сталінщини. Іван Мороз – селянин, сіль землі рідної. Він уособлює ту основу, на якій тримається наша хліборобська нація. Повернувшись з фронтів першої світової війни та виснажливого полону, Іван прагне відродити хутір, влити в нього, в працю на рідній землі всю свою енергію та насагу. Та виявиться, що до таких дбайливих господарів у радянської влади є свої рахунки. Неабияка життєздатність дозволяє Іванові не загинути в найтяжчі моменти свого й народного буття. Тетяна Мороз, як і її обранець Микола Водяний, беруть участь у національно-визвольних та державницьких змаганнях періоду УНР і після поразки незалежної України перебувають за кордоном, що звільняє їх від потреби маскування своїх патріотичних прагнень та антибільшовицьких переконань. Це шлях політичних емігрантів, що не полишають надії на повернення і визволення вітчизни.

Другий роман трилогії “Ост” – “Темнота” (опублікований у Нью-Йорку 1957 року) – це подальші роздуми над долею України, що стала експериментальним майданчиком для комуністичної Москви. Автор відтворює процес адаптації родини Морозів та їх співвітчизників до соціалістичної системи. Хронологічно події доведено до передодня другої світової війни, а відтак у полі зору письменника такі реалії 20-30-х рр., як голодомор, репресії, нищення національної інтелігенції. На першому плані в романі – Іван Мороз, типовий український господар, тобто “куркуль”, за офіційною версією представників влади. На нього чекають різні негаразди й перешкоди, ув’язнення, мордування у катівнях НКВС. І хоча з такої халепи героя рятує брат Андрій, що став загальновідомим письменником, проте не затримується й наступний арешт Івана. І його, що так ревно налагоджував роботу в одному з радгоспів як умілий керівник, відправляють на будівництво залізниці Котлас – Воркута на знайомство з системою ГУЛАГу. Простежується в творі й трагедія Розстріляного Відродження на тлі класових битв і шпигуноманії 1930-х років. Одіозна постать виведеного У.Самчуком письменника Бича з його гаслом “Геть від Москви!” безпосередньо співвідноситься з реальним М.Хвильовим як провідником тогочасного літературно-мистецького життя, що був доведений до самогубства розгулом українофобії в СРСР. У той же час Андрій Мороз має виконати забаганку Й.Сталіна й дати мистецькому світові українського Чапаєва. Як глас вопіючого в пустелі звучить у творі думка науковця В.Виноградова: “Росія і Україна можуть і, по-моєму мусять жити поруч себе, бо так хоче їх географія, історія, геополітика, мова і культура, але це повинні бути на правду дві сестри, що себе і шанують, і люблять. А не добра рідна дочка і бідна викинута на мороз пасербиця”. Подібні міркування вважаються помилковими і контрреволюційними в сталінській державі з її специфічними способами розв’язання національних проблем.

В останньому романі трилогії, що отримав красномовну назву “Втеча від себе” (виданий у Вінніпезі накладом товариства “Волинь” у 1982 році) У.Самчук охоплює події від періоду другої світової війни й аж до 80-х років, підсумовує свої тривалі роздуми над становищем українства в світі. Герої твору – українці, розкидані лихою долею по всій планеті. Це й оstarбайтери – хлопці й дівчата, вивезені на примусові роботи до Німеччини, багатьом з яких по закінченні війни загрожує насильницька репатріація до СРСР. Це й військовополонені, й політичні втікачі, що перебувають в американській зоні окупації розгромленої гітлерівської Німеччини. Наскрізний у творі образ України насамперед репрезентований через численні образи її синів і дочок, поставлених у жорсткі умови виживання.

Своєрідним прояснем, що висвічує долю України на тлі ХХ століття, є казка, розказана сином ката-слідчого, що й сам зазнав репресій, як і його численні жертви, - Сашком Рокитою. Йдеться в тій феєрії "про народ, що цілу свою історію тікає від себе і не може втекти, з мрією про рай, раз у небі, раз на землі, завжди з вигнанням. Райські люди грішили, приходив з огненным мечем і титулом архистратиг Божий посланець і їх виганяв. Це повторялось. І останнім таким післанцем... Знаєте хто? З титулом ге-не-ра-лі-сімус".

Символічно, що ця казка розповідається Вірі – доньці мордованого Івана Мороза, яка перейде через пекельні кола страждань і випробувань остарбайтерки, крізь трагічну історію кохання до німецького офіцера і втрату дитини – до поєднання своєї долі з Олександром Рокитою, євреєм за національністю, але українцем по духу. Автор показує, як на зміну покоління ворогів-супротивників в українському суспільстві приходять інша генерація, покликана усунути внутрішні чвари і самоїдство, а натомість запропонувати порозуміння, консолідацію, відродження українства, віднайдення українцями самих себе в різноликому й багатобарвному світі.

З-поміж персонажів, як і в перших частинах трилогії, виділяється Іван Мороз, який “виростав з небуття, як титан трагічної легенди”. Як переміщена особа, що потрапляє до Німеччини в пошуках своєї доньки Віри, цей герой сходиться в гострій дискусії зі своїми опонентами - головою допомогового комітету Нестором Сидоруком та сином свого ката-слідчого з 30-х років Сашком Рокитою. Ця суперечка проектується на долю українства, цькованого, гнаного, нищеного в часи сталінських репресій та Другої світової війни. Співбесідники бачать Івана не в кращому гуморі (“нечесаного й неголеного”, “у зім’ятому плащі замість халата і в черевиках на босу ногу”, “з настроєм, виразно кислим і виразно настовбурченим”). Він збирається повертатися в СРСР, на “родіну”, і це викликає непримиренний словесний конфлікт з Олександром, що “з’явився, як дух з містерії Фавста в вигляді Мефістофеля, якому заманулося побавитись в добродійство”. Рокита говорив “без злоти, без афектації”, але його слово “було громом” (“Це ваша родіна. Вона ставить трупам капища, а вас змусила жити в ямах разом з щурами. Вона розігнала вас по світі, як гній вивозить в льодові простори, вириває з вас вашу мову, ломить ваш характер, гасить свідомість. Це ваша родіна”; “Я чув, я чув. Ви хочете вертатися. Вертайтесь. Там ваше місце. На смітниках”; “..Ви не вірите в себе, в свою силу, свою амбіцію, свою гордість. Бо ви втратили гордість, ви не звикли себе боронити, вас загіпнотизовано, як зайця коброю, ви звикли бути рабом. Без обличчя, без назви, без чести. Вам плюють у вічі, а ви кажете – дощ”). Від таких жорстоких Олександрових слів Мороз ніби “розторощений, він навіть утратив мову”. У.Самчук звертає прискіпливу увагу на деталі, що вияскравлюють реакцію героя (“обличчя Іванове почало наливатися густою, червоною барвою, очі підпухати підтьоками, ніби в тварини, що збирається кинутись на свою жертву”; “заговорив Іван голосом, ніби його душили за горло”; “говорив він, задихаючись і вказуючи вказівним пальцем на Сашка, ніби хотів його цим пронизати, мов шпагою”).

У відповіді Мороза звучить неприйняття такого шляху, як еміграція, бо “батьківщина – місце моїх батьків. І дідів. І прадідів”. З іронією він відгукується про втікачів (“Добре воно, – добре. Не добре, – геть. Образив мене Джугашвілі – геть з “родіною”. Посадив мене Рокита на “стул” – далой батьківщину, забрав у мене Ленін хутір – до дідька з батьківщиною, виривають з вас вашу мову – до ста чортів з батьківщиною. Лишаю її, плюю на неї, обтрясаю від неї порох мого взуття і зникаю за океаном. І хай там потоп. Дуже легке рішення справи. Забрав свої валізи і пішов”). Ні, вважає Іван Григорович, його місце там, на Україні (“Я не піду в мандри, як “вічний жид” тільки тому, що якісь сучі сини садили мене на “стул”. Моїх предків садили на паль, варили в мідяних биках, гноїли в соловецьких ямах. Але ті не тікали. Знаємо, не забуваємо, і прийде час – розрахуємось”; “Але поки що моє місце там. Двісті мільйонів зачумлених страхом плазунів, і я між ними”).

В привабливому світлі виступає в творі Нестор Сидорук, який багато робить корисного для своїх земляків на чужині, допомагає їм в уникненні примусового повернення до СРСР. В образі цього героя впізнаємо самого У.Самчука.

З особливою теплотою і співчуттям змальовує письменник у романі долю Віри Морозівни, що потрапила, як і сама Україна, в жорна Другої світової війни, але вижила, витримавши всі удари долі.

У трилогії “Ост” письменник пропонує широкий погляд на проблему України, її становища в світовому співтоваристві. Події відбуваються в різних куточках планети – на Канівщині, у Києві й Харкові, на Крайній Півночі, в Німеччині, в Канаді... Як відзначає С.Пінчук, це “проблема Схід-Захід у трактуванні письменника. Світ, як ніколи, розколовся надвоє, але не за тією схемою, якою нас напихали донедавна: могутній табір соціалізму

неминуче поглине мертвого і загниваючого капіталістичного спрута. У.Самчук бачив у цьому протистоянні духу сваволі та насильство, з одного боку, і традиційні принципи людської цивілізованості – з другого. Україна, за якою пролягав рубіж двох світів, мусила рятувати себе втечею, неповерненням частини своїх громадян. Однак крізь весь роман наскрізним мотивом проходить віра, що настане час повернення (не обов'язково фізичного), що відторгнута частина України збереже себе, аби в слушний час прийти на допомогу понівеченій матері і злитися з нею воедино“. Тобто вимушене відчуження від батьківщини передбачало й обов'язковий “поворот”, вимріяний багатьма поколіннями емігрантів, зокрема й друзями-соратниками автора епопеї (Олег Ольжич, О.Теліга, І.Прявський, Н.Лівицька-Холодна та ін.).

Те, що У.Самчук створив, крім величної епопеї “Волинь”, ще й інший зразок такого жанру - “Ост”, – річ унікальна в світовій літературі. Ці видатні полотна дають підстави дослідникам називати їх автора “українським Гомером”.

* * *

Важливе місце в доробку митця належить публіцистиці. Дослідники нараховують у його доробку більше сотні статей різних жанрових модифікацій та тематики. Але головна думка, що пронизує всю публіцистику У.Самчука, це ідея самоутвердження української нації.

Як громадянин і патріот письменник постає вже в статтях початку 30-х років. Ідеться насамперед про цикл фейлетонів “Месники” у нелегальному часописі УВО-ОУН “Сурма” (№№ 3, 5-12 за 1931 р.; №№ 2-4 за 1932 р.), що увібрав публікації національно-визвольної проблематики “У татарській ямі”, “Омелько оповідає”, “Жовті кожухи”, “Лист”, “Сон мого батька”, “Одна легенда”, “Що говорив той дядько?”, “Присяга”, “Ще один день”, “Буревій”. Кільканадцять репортажів У.Самчука (“Гуцульщина”, “Вибори в Карпатській Україні”, “Січ іде!”, “З кривавих днів Карпатської України” та ін.) присвячено боротьбі за державність Срібної Землі в 1938-1939 рр.

З 1 вересня 1941 по 21 березня 1942 року У.Самчук працював редактором української газети “Волинь” у Рівному, на сторінках якої подав близько тридцяти передових статей. Серед його публікацій у цьому часописі виділяються “За мужню дійсність”, “Завойовуймо міста”, “Європа й ми”, “Київ – серце України”, “Більше ініціативи”, “Перед найбільшим вирішенням”, “Вимоги твердого часу”, “Рівновага”, “Війна”, “Піднятий меч”, “Героїзм наших днів”, “Видержати”, “Ясно і виразно”, “Молодь”, “Настрої і завдання”, “22 січня”, “Крути”, “Слово і чин”, “Шевченко”, “Так було – так буде” тощо.

У київській газеті “Українське слово” від 9 листопада 1941 року було опубліковано Самчукову статтю “Нарід чи чернь?”, яка набула широкого розголосу по всіх українських теренах. Цей матеріал закликав співвітчизників задуматись над долею нації, над перспективами рідного краю.

“Хто ми? Нарід чи чернь? Нація чи маса? Організована, свідома, вигране на збірна одиниця чи юрба без'язиких і безликих постатей?” – запитує на початку статті письменник, наголошуючи на необхідності консолідації українців. Але з жалем він визнає, що мільйони співвітчизників абсолютно байдужі до цієї проблеми, що є наслідком довготривалого національного гноблення краян. “...Найбільшим нещастям українського народу було те, що ціла його історія – перманентне намагання когось зробити з нас не те, чим призначила нас природа. Втручалися до нашої рідної мови. Втручалися до нашого побуту. Втручалися до нашого господарства. Всяка влада, яка тільки не була на нашій землі, – російська чи польська, нічим іншим не займалася, а лиш доводила нам, що ми – не ми, а щось інше. Це було постійне ламання нас, нищення нас”. Окупанти всіляких мастей, завойовники-колонізатори з різних століть прагнули позбавити українців ознак їхньої самобутності, окремішності серед інших народів. Саме тому У.Самчук надає першорядної ваги вихованню національно свідомих поколінь, що є запорукою відродження України. Бо коли корінний народ країни нагадує аморфну індіферентну масу зі споживацькими інстинктами, без високих ідеалів, то така спільнота не має майбутнього. “Це не є нарід. Це – чернь, це – безлика, без'язика юрба. Особливо це стосується нашої молоді, яка з національного погляду – саме велике порожнє місце. Соромно, боляче і огидно бачити таке явище на європейському

суходолі, на берегах Дніпра, на вулицях Києва 1941 року!” І однією з підвалин процесу оздоровлення національного організму є збереження й плекання рідної мови, переслідуваної та цькованої протягом століть.

Наче про наші дні, позначені сплесками нахабного русифікаторства й сепаратистських домагань у різних куточках України на догоду Москві, явищами денационалізації та винародовлення, пише У.Самчук: “...Не все одно, хто як говорить, яким богам молиться, які книжки читає. Не все одно, якими іменами названі вулиці наших міст, не все одно, чи домінуючим є для нас Шевченко чи Пушкін. Не все одно, як це часто доводиться чути, кого ми вчимо у школі, не все одно, яке наше відношення до російської літератури. Ні! Це не все одно...” Бо національна індиферентність і невизначеність, нігілізм по відношенню до святинь народу призводять до розщепленості й загибелі етносу.

Різно, але справедливо звучать формули Самчукових націобачень. Досить навести хоча б такі: “Національна свідомість – це перша передумова широкої свідомої і творчої чинності взагалі”; “Денационалізація – це те саме, що коли б хтось порядну з моральними основами жінку силою зводив до ролі повії”; “Денационалізована людина не може бути сильною, не може мати міцного морального хребта, не може бути повним характером”. Тому уроки і настанови У.Самчука-публіциста ще довго будуть актуальними в контексті фатально уповільнених процесів українського націотворення та розбудови державності.

* * *

Улас Самчук по праву належить до епохальних постатей в історії української та світової літератури. За словами В.Шевчука, це “один із найбільших письменників ХХ століття”. Захоплюється цією високоартистичною натурою й І.Кошелівець, наголошуючи, що У.Самчук “поза всяким сумнівом, майстер художнього слова, певний себе і свідомий своїх можливостей”. Захоплені поцінування доробку «літописця українського простору» містять і праці Ю.Безхутрого, Н.Бернадської, М.Гона, Р.Гром’яка, Г.Дем’янчука, А.Жив’юка, М.Жулинського, Л.Зелінської, В.Качкана, Г.Костюка, М.Кудрявцева, П.Лобаса, С.Пінчука, Я.Поліщука, Н.Приходько, Н.Савчук, В.Садівської, Яра Славутича, О.Слоньовської, А.Фасолі, В.Філь, Г.Чернихівського, Г.Штоня та ін.

Немченко І.В. Літописець українського простору / Іван Немченко // Самчук У.О. Вибрані твори (упорядкування, передмова, примітки І.В.Немченка) / Серія «Українська муза»: Т.9. – Харків: Ранок, 2009. – С.3-30.